

जिन्दगीका धुनहरूमा रेडियो

सत्यमोहन जोशी

बाल्यकालमा रेडियो देख्न सुन्न मैले कहिल्यै पाइनँ । पाटनको बखुम्बहालमा वि.सं. १९७७ मा निम्न मध्यमवर्गीय नेवार परिवारमा मेरो जन्म भएको हो । वि.सं. १९९८ मा एसएलसी परीक्षा उत्तिर्ण गरेको हुँ । त्यस बेलासम्म पनि रेडियोबारे मलाई केही जानकारी थिएन । मैले जानेसम्म पाटनभरि नै रेडियो कसैकहाँ थिएन । एसएलसी पास गरेपछि मैले त्रिचन्द्र कलेज पढ्न सुरु गरें । पाटन भिमसेनस्थानका गणेशदास श्रेष्ठ र म सँगसँगै पढ्थ्यौं । एकदिन कुरैकुरामा उनले रेडियोको बखान गरे र भने- “रेडियो सुन्न मन छ भने मसँग हिँड । मेरो चिनजानको एक घरमा रेडियो छ ।”

पाटनको दौबहालमा जीतगोविन्द नाम चलेका साहुजी थिए । उनैको छोराका घरमा रेडियो रहेछ । ती रेडियो धनीका भाइसँग मेरा सहपाठी गणेशदासको मित्रता रहेछ । मित्रताको यही घुमाउरो माध्यमले मलाई पहिलो पटक रेडियोसँग साक्षात्कार गरायो । त्यसपछि दुईचार चोटि रेडियो सुन्नलाई त्यहाँ गइयो । रेडियो नामको त्यो चमत्कारी वस्तुले मेरो मन राम्ररी नै तान्यो । तानेर पो के

गर्नु ? रेडियो राख्नलाई हाम्रो आर्थिक औकात नै थिएन । औकात नै भए पनि दुनियादारीलाई रेडियो राख्न र सुन्न छुट थिएन त्यस बेला । दौबहालका ती साहुजीका छोरा तत्कालीन बडाकाजी मरीचमानका ज्वाइँ हुनाले मात्र उनले रेडियो राख्न पाएका थिए । त्यहीं पनि खुला रूपमा रेडियो सुन्ने होइन, ढोका थुनेर सुन्ने हो ।

रेडियोसँग साक्षात्कार भएको केही महिनापछि मेरा एक साथी मूर्तिमान शाक्यका घरमा पनि रेडियो आयो । यी साथीको परिवार भाँडाकुँडाको व्यापारमा संलग्न थियो र हुनेखानेमा गनिन्थ्यो । उनीहरूले काठमाडौँस्थित ब्रिटिस लिगेसन (त्यो बेलाको दूतावास) को कार्यालयसँग लिलाममा किनेका विभिन्न पुराना सामानमा एउटा पुरानो रेडियो पनि परेको थियो । यसरी मेरो आफ्नै साथीकहाँ रेडियो आएपछि मलाई रेडियो सुन्न सहज हुन थाल्यो । म दिनको एकपटक रेडियो सुन्न उसकहाँ जान्थे । रेडियोमा आउने गीतसङ्गीतमा भन्दा खबरमा बढी चाख थियो ममा । तर त्यहाँ रेडियो आफूले चलाउन भने पाइँदैनथ्यो । उनीहरू जुन स्टेसन लगाउँथे, त्यही सुन्नुपर्थ्यो ।

त्यस बेलासम्ममा आफैँसँग एउटा रेडियो भए त हुन्थ्यो नि भन्ने लोभले ममा राम्ररी नै बास बसिसकेको थियो । २००० सालमा म पनि जागिरे भएँ । त्यसपछि भन् रेडियो किनू किनू लाग्न थाल्यो । मेरो तलब मासिक ७० रुपियाँ थियो तर सञ्चयकोष, श्री ३ को सलामी, इन्द्रजात्राको रकम आदि कटाउँदा ५७ रुपियाँ हात पर्थ्यो । २००३ सालतिर हो क्यार, रेडियो विस्तारै फुकुवा हुन थाल्यो । यहीं किन्न त पाइँदैनथ्यो तर एजेन्टमार्फत मगाउन सकिन्थ्यो । आफ्नो कमाइको पैसा जम्मा गरेर मैले पनि रेडियोका लागि एउटा एजेन्टलाई बैना दिएँ २००३ सालमा । त्यसले बेलाइतबाट भ्रिकाउँथ्यो । 'बुस' नामको पाँच व्याण्डको रेडियोलाई ३५० रुपियाँ तिरैँ मैले । त्यसपछि आफ्नै घरमा पनि रेडियो आयो । आफ्नै कोठामा आफैँले रेडियो चलाउन पाउँदा बेग्लै आनन्द आयो सुरुसुरुमा । विस्तारै त्यो पनि सामान्य बन्यो ।

मैले रेडियो किन्ने ताकादेखि रेडियोको बेचबिखन र उपयोग विस्तारै बढ्न थाल्यो । रेडियो नगरपालिकामा दर्ता गराउनु पर्थ्यो र कर पनि तिर्नुपर्थ्यो । साइकल राख्नेले पनि त्यसै गर्नुपर्थ्यो । विस्तारै यो प्रचलन हट्यो ।

रेडियोमा के के आयो, के के सुनेँ भन्ने स्पष्ट सम्झना छैन मलाई । म रेडियोलम्पट चाहिँ थिइँन । हामीले सुन्ने सबै कार्यक्रमहरू हिन्दी भाषाका हुन्थे । २००७ सालको अन्ततिर सिंहदरवारमा रेडियो स्टेसन राखेपछि मात्रै हो नेपाली भाषामा रेडियो सुन्न पाएको ।

त्यसबखत म च्वसापासा भन्ने संस्थामा संलग्न थिए । च्वसापासाको नेपालीअर्थ 'पत्रमित्र' हो । नेपाली भाषामा त ज्यादै थोरै लेखपढ हुने त्यो समयमा नेपाल भाषामा लेखपढ हुने ज्यादै कम सम्भावना थियो । तसर्थ नेवार भाषाको प्रयोग बढाउन यो संस्था क्रियाशील थियो । नेवार भाषामा पत्रमित्रता गर्ने प्रक्रियास्वरूप थालनी भएको यस संस्थाले नेवार भाषाको श्रीवृद्धिमा प्रशस्तै योगदान गरेको छ । २००७ सालमा नै प्रेमबहादुर कंसाकारको अग्रसरतामा कलकत्तामा यो संस्थाको बीजारोपण भएको थियो । प्रजातन्त्र स्थापनापछि उनी पनि नेपाल फर्किए र त्यस संस्थामा मलगायत स्वयम्भूलाल श्रेष्ठ, गुह्येश्वरी मानन्धर, आसाराम, धुस्वाँ सायमी, कुञ्जबहादुर सिंह, परमानन्द, आदि साथीहरू संलग्न हुन पुग्यौं । त्यतिबेला नेवार समुदायमा नै पनि नेपाल संवत् र म्हपूजा मनाउने प्रचलनले उति साह्रो महत्त्व पाउँदैनथ्यो । यसबारे जनचेतना असाध्यै कम थियो । च्वसापासाले नेवार संस्कृतिका यी पर्वहरूलाई विशेष महत्त्वका साथ मनाउने तय गर्‍यो । नेवार परम्पराअनुसार म्हपूजाका दिन विशेष प्रकारको ऋतुपरक गीत गाइन्छ । यो गीत यसै सन्दर्भका लागि मात्र भएकाले अधिपछि यो गाउँदा पनि गाउँदैन र गाए पनि यसको महत्त्व रहँदैन । २००८ सालमा म्हपूजाका दिन रेडियोमा यो गीत र अरू थप सामग्री प्रस्तुत गर्ने प्रस्ताव भरखरै स्थापना भएको नेपाल रेडियो सामु राख्यौं । नेपाल रेडियोले यसका लागि आधा घण्टाको समय हाम्रालागि दिने भयो । यसरी म्हपूजाका दिन नेवार संस्कृतिसम्बन्धी कार्यक्रमको प्रसारण गर्न हामी सक्षम भयौं । हामीसँगै न्हूसाल र ठिठीका मानन्धरहरू खीं बाजा बजाउनका लागि सहभागी थिए । नेपाल संवत् र म्हपूजाका सम्बन्धमा सांस्कृतिक महत्त्वका रचनाहरूको पाठ गरिएको थियो । रेडियोमा सबै चिज प्रत्यक्ष प्रसारण हुन्थ्यो उबेला । रेकर्ड गर्ने भन्ने त कुरै थिएन । नेपाल रेडियोको सिंहदरवारस्थित कार्यालयमा दुई मुख्य कोठा थिए । एउटा चाहिँ कोठामा मुशिकलले एकजना मान्छे अटाउँथ्यो । त्यहीँबाट समाचार पढ्ने गरिन्थ्यो, पिँजडाको सुगासरी अटेसमटेस गरी समाचार वाचन गर्नुपर्ने स्थिति थियो त्यहाँ । अर्को ठूलो बैठक कोठाको बीचमा एउटा माइक भुण्डचाइराखेको हुन्थ्यो । त्यहीँबाट माइकको वरिपरि बसेर गीत गाउने, बाजा बजाउने इत्यादि गरिन्थ्यो ।

२००० सालमा मैले जागिर सुरु गरेको प्रसङ्ग अगाडि नै परिसकेको छ । मैले काम गर्ने अड्डाको नाम 'औद्योगिक र व्यापारिक समाचार सङ्ग्रह अड्डा' थियो । काम चाहिँ औद्योगिक सर्वेक्षण हो । २००१ सालतिर पश्चिम तीन नम्बर क्षेत्र (हालको कास्की, तनहुँ, लमजुङ क्षेत्र) मा मलाई खटाइयो । यसैकामको सिलसिलामा ग्रामीण भेक घुम्दा स्थानीय लोकगीतबारे राम्रो जानकारी सङ्कलन

गर्न सकें, अध्ययन गर्न सकें । जवानी उमेर थियो । कलेज जीवनमा पढेका शेली, वायरन, जोन किट्स, वर्डस वर्थका रोमान्टिक कविताले मलाई राम्ररी नै तानेका थिए । गण्डकी प्रदेशका गाउँघरमा पाइने लोकगीत सुनेपछि मलाई स्थानीय परिवेशमा सिर्जिएका लोकगीतहरूले भन् बढी प्रभावित पारेर तान्न थाले । लोकसंस्कृतिप्रति विशेष चाख थियो मेरो । लोकगीतले त्यो चाखलाई भन् उकास्यो ।

आफूले सङ्कलन गरेर ल्याएका लोकगीतहरू रेडियो नेपाल सुरु भएपछि त्यहाँ गाएको पनि छु मैले । त्यतिबेला रेकर्ड गर्ने चलन थिएन । 'लाइभ' गाउनु पर्थ्यो । म गाउँघरमा गाइने लय र शब्दलाई नै टपक्क टिपेर गाउँथे । 'नकरा वनको न्याउली, तँभन्दा मै छु नि वैरागी', 'बर रथ्यो वन्दीपुर पर रथ्यो ढोर, हामीलाई माया गरे के पो हुने हो र?', 'मर्ने त हाम्रो चेपेघाट, नमरी बाँचे भेट होला' जस्ता चुड्का र ठाडो एवं तेर्सो भाका गाउन सक्थेँ म जवानीमा । दोस्रो विश्व युद्धमा त्यस भेगका युवकहरू पनि होमिन पुगेका थिए । यसै सन्दर्भको एउटा गीत— 'गाई पाल्यो वनका बाघलाई, छोरो पाल्यो जर्मनका धावालाई' भन्ने पनि त्यो क्षेत्रमा प्रचलित थियो । लमजुङको कर्पुटारमा शिवरात्रीमा मेला लाग्थ्यो र दोहोरी गीत गाउने प्रतियोगिता हुन्थ्यो । देउबहादुर दुरा, पञ्चे सुब्बा आदि लोकगीतका नामुद गायकहरू थिए । 'हे, देउबहादुर दुरा दुरा पञ्चे सुब्बा तुहुरा, कर्पुटारे घमसान, हा हा कर्पुटारे घमसान' भन्ने गीत पनि चल्तीमा थियो । त्यस्तै, 'चैतको उराठे महिना, कठै घाँस खाँदैन भैसीले, के खायो के लायो होला वनको जुरेली चरीले', 'बर र पिपल रोपेको ठाउँमा कल्ले हाल्ला चौतारी, दुःखी ज्यूको मन बुभाइदिने को होला औतारी' जस्ता गीतले त्यो भेकका डाँडा-खोला गुञ्जिन्थे ।

यी विभिन्न गीतलाई मैले रेडियो नेपालबाट पनि गाएको छु । रेडियो नेपालमा त्यस बेला उही गोविन्दबहादुर थिए । यस्ता गीतको सन्दर्भमा उनीसँग मेरो राय पटकपटक बाभिएको छ । उनी यस्ता गीतमा राग हालेर फरक ढङ्गले गाउँथे । म चाहिँ ठेट गाउनुपर्छ भन्थेँ । धर्मराज थापासँग पनि यस्तै बहस गर्थेँ म । लोकगीत हामीले बनाएर हुँदैन, हामीले शब्द थपघट गर्न मिल्दैन, लोकगीतको मौखिक मौलिक परम्परा हुन्छ भन्ने धारणा मेरो थियो र अहिले पनि छ । तर अचेलको लोकगीतमा मौलिकपनको ह्रास देखा पर्न थालेको छ । व्यापारिक मिडियाको दबदबा बढेको छ । पहिले लोकभाका टिपेर मिडियामा गाइन्थ्यो तर अहिले ठीक उल्टो स्थिति बढ्दो क्रममा छ ।

२०१८ सालमा पोखरामा फेवाबाँधको जीर्णोद्धारको उद्घाटनमा राजा महेन्द्रले नेपालीको भाग्य रेखा निर्माण गर्न पूर्वपश्चिम राजमार्ग आवश्यक रहेकाले सबैले आ-आफ्नो स्थानबाट सकेको सहयोग गर्न प्रसङ्गवश आह्वान

गरे । त्यसपछि त्यसका लागि मूलसमिति बन्यो । मूलसमितिमा व्यवस्थित प्रचारप्रसारका लागि नयाँ शाखा नै खडा गरियो २०२० सालतिर । त्यसमा मैले चीफ पब्लिसिटी अफिसर भई काम गर्ने अवसर पाएँ । पूर्वपश्चिम राजमार्ग मासिक पत्रिका प्रकाशन गर्ने । रेडियोमा पनि साताको एकपटक आधा घण्टाको पूर्वपश्चिम राजमार्ग भन्ने कार्यक्रमको संयोजन गर्ने । करिब सात महिना चलेपछि मूलसमिति नै विघटन भयो र मेरो जागिर पनि गयो ।

रेडियो नेपालको सुरुआत ताकादेखि नै हिन्दी र नेवार भाषामा समाचार प्रसारण हुन्थ्यो । पछि नेवार भाषाको सांस्कृतिक कार्यक्रम *जीवन दबू* पनि साप्ताहिक रूपमा प्रसारण हुन थाल्यो । तर २०२२ सालदेखि नेवार भाषा र हिन्दी भाषामा प्रसारण हुने समाचार कार्यक्रम हटाइए । पछि *जीवन दबू* पनि हटाइयो । साह्रै नियास्रो लाग्यो यस कदमबाट मलाई । पञ्चायती नीति नै एक भाषा, एक धर्म, एक संस्कृति भन्ने खालको थियो । यसैअनुरूप रेडियो नेपालबाट यी कार्यक्रमहरू हटाइए । रेडियोले सबै भाषा भाषी, संस्कृति, जातजातिलाई महत्त्व दिए हुन्थ्यो भन्ने मलाई सधैं लागि रहन्थ्यो । २०४७ सालमा नेवार भाषामा समाचार प्रसारण पुनः सुरु गर्दा हर्ष लागेथ्यो । त्यसपछि रेडियो नेपालको भाषा नीतिमा धेरै सुधार भएका छन् । विभिन्न राष्ट्रिय भाषामा समाचार र अन्य कार्यक्रम प्रसारण हुने गरेको छ । यी चिजलाई मैले सकारात्मक कदमका रूपमा लिएको छु ।

यसप्रकार कहिले प्रत्यक्ष र कहिले अप्रत्यक्ष रूपमा रेडियो नेपालसँग सम्बन्ध रहिरह्यो मेरो । रेडियो मेरालागि सूचनाको स्रोत थियो, अनन्य मित्र थियो र कुनै बेला धीत मर्ने गरी गीत सुनाउन पाइने सहज र सरल माध्यम पनि थियो । तसर्थ आफ्नो जिन्दगीका विभिन्न धुनहरूमा रेडियोका आवाज मिसिएको म बिर्सन सक्दिनँ ।

(शेखर पराजुलीले जोशीसँग गरेको कुराकानीमा आधारित)